

ՊԱՎԵԼ ԶՈՐԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ-ՋԵՆՈՎԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(ՆՈՐ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ)

Արևելք-Արևմուտք առևտրին և մասնավորապես, Պարսկաստանի և Եվրոպայի միջև առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը մեծ շահով իր մասնակցությունն ու նպաստն է բերել Սպահան տեղափոխված հայ վաճառականությունը։ Նոր Զուղայում XVII դարի կեսերին առանձնապես բարձր գիրք գրավող հայ առևտրական գերդաստաններից էին Սաֆրազյանները, որոնց գերդաստանի հիմնադիր են համարվում խոջա Խաչիկն ու նրա որդիները՝ խոջա Սաֆարն ու խոջա Նաղարը¹, որոնք շահ Աբասի բռնազաղթի ժամանակ Հին Զուղայից տեղափոխվել էին Սպահան։ Գերդաստանը իր հզորության գագաթնակետին հասավ խոջա Սարֆրազի ժամանակ։ Նա նոր Զուղայի քալանթարն էր, տիրացել էր մեծ հարստության, հսկայական ազդեցություն ձեռք բերել շահի արքունիքում և բարձր հեղինակություն՝ հայ ժողովրդի մեջ։ Խոջա Սարֆրազը մահացել է 1656 թ.²։ Նրա տապանագիրը, որ բերված է Տեր-Հովհանյանցի աշխատության մեջ, խոսում փաստ է նրա վայելած հռչակի մասին։

«Ա իմ աննման խոջայ, ու էիր հայոց քագաւոր,
անուամ Սարֆրազ կոչի՝ սրնթաց զօրեղ դատաւոր,
խելօք, քո ճարտար լեզվէտ զարմանար ամէն թագաւոր,
շատ իշխան քո տեսուդ փափագ, ահեղատես իշխան
փառաւոր...»։

Ըստ Հարություն Տեր-Հովհանյանցի, խոջայ Սաֆրազը Զուղայի քալանթարի պաշտոնը ստանձնել է 1636 թ. հոր՝ խոջայ Նազարի³, մահից հետո։ Եվ իրոք, 1640 թվականից սկսած խոջա Սաֆրազի (Սարֆրազի) քաղաքապետ լինելը դիտվում է «Իշխանութեան դեաւղաքաղաքի Զուղայոյ», «առաջնորդութեան մերոյ Զուղայի», «ի

պարոնութեան հայոց խօճայ Սարֆրազին», իսկ ինքը սկզբնաղ-
րյուրներում հիշատակվում է որպէս «իշխան մերոյ ազգիս հայոց»,
«իշխանաշուք պարոն, իմաստնոյ և բարեպաշտի», «պարոն խօճայ»
և այլ որակումներով⁴: 1658 թվականից սկսվում են Սաֆրազի եղբոր՝
խոջա Հսկազի, բալանթարի պաշտոնում գտնվելու մասին հիշա-
տակութունները⁵:

1936 թ. Զենովայի պետական արխիվում աշխատելու ժամա-
նակ⁶ հայտնաբերվեցին հայ ժողովրդի պատմութեան վերաբերյալ
մի շարք վավերագրեր, որոնցից երկուսը կարևոր են ինչպէս խոջա
Սաֆրազի, այնպէս էլ հայկական առևտրի պատմութեան մի շարք
հարցերի լուսարանման համար:

Նամակները գրված են իտալերեն և ուղարկվել են 1652 թ. Սպա-
հանից՝ Զենովայի հանրապետութեան հասցեով: Նրանցից մեկը
գրված է խոջա Սաֆրազի անունից և ստորագրված է նրա կողմից
հայերեն, իսկ մյուսը ուղևեցող նամակ է, որի հեղինակն է Սպա-
հանում իտալերենի թարգմանիչ Ֆրա Գրեգորիո Եվգենիո Ռոմանոն՝
Ս. Ֆրանչեսկոյի միաբանութունից: Նամակները վերաբերում են
նույն խնդրին, այն է՝ Միջերկրական ծովում ֆրանսիական ծովա-
հենների կողմից բռնագրաված հայկական «Lauco» նավից հա-
փրշտակված ռեռների քանակից 14 կապոց մետաքս հայտնաբե-
րելու և այդ բեռը Զենովայի Հանրապետութեան կողմից հայերին
վերադարձնելու հարցին: Խոջա Սաֆրազի կողմից Զենովային շը-
նորհակալութուն հայտնելու փաստը, և այն, որ նշվում է թե Պար-
սից թագավորը ևս շատ ուրախացել էր՝ լսելով բեռների մի մասի
փրկվելու մասին, ցույց է տալիս, որ հայ վաճառականները եղել են
նոր Զուղայից, իսկ հայկական նավը գուցե և պատկանում էր հենց
իրենց: Ուշագրավ է նամակում եղած այն նշումը, որ հայկական
նավը բռնագրավվել էր ֆրանսիացի ծովահենների կողմից: Հայտ-
նի է, որ 1649 թ. ևս ֆրանսիական ծովահեն Անրի դԱնգյուր դե
Բուրլեմոն բռնագրավել էր հայկական մեկ ուրիշ՝ Անտոն Պողոսին
պատկանող «Մերկանտե Արմենո» նավը⁷, իսկ 1650 թ. հայ վա-
ճառականների նկատմամբ դրվել էր բարձր տոկոսի չափով մաք-
սատուրք, ստիպելու նրանց այլևս չայցելել Մարսել⁸:

Ստորև հրապարակվում են վավերագրերի ինչպէս իտալերեն
բնագրերը, այնպէս էլ նրանց հայերեն թարգմանութունները: Ցու-
ցաբերած սիրալիր օժանդակության համար շնորհակալութուն ենք

հայտնում Ջենովայի Պետական արխիվի վարիչ և կոնսուլտանտ պր.
Ասինին՝ արխիվում աշխատելու, իսկ պրոֆ. Գ. Ուլուհոջյանին ու
խալաքի երիտասարդ հայագետ Մարկո Բայսին՝ իտալերենից փաս-
տաթղթերի թարգմանության ժամանակ ցուցաբերած օժանդակու-
թյան համար:

62r./Ser^{no} Principe è signore

Io sono indegno servo den signore è figliolo di san Frances-
co di natione Romano è venti anni Residente in questa città di
Spaan metropoli del Rè di Persia quae sono in verpretre italiano.
Re e assai divoto della mia Religione dove qua fiorisce, sono
stato chiamato dal Principe Saffrazio Regente dell' Armenia su-
periore quale risciede appresso del Rè dal quale viene stimato
et è suo domestico mi à comandato di scrivere una lettera alla
Repubblica Ser^{ma} in occasione di ringratiarla della pronta Gius-
tita è prottione havvta alli Armeni in la ricuperatione delle
quattordeci Balle di sete che alli detti Armeni appartenevano.
Detto Principe Saffrazo ando subito dal Rè con l'aviso della li-
beratione e pagamento del denaro per lettere di Lazaro, ondè il
Rè ne hebbe molto gusto tanto piu che di Francia li poveri Ar-
meni non vengano à fine di nulla è vostra Ser^{ma} Rep^{ca} creda che
venendo mai in questo Regno mercadanti Genovesi à Pelegrini
gli sarebbe fatto assai carezze, e questi mercadanti Armeni dico-
no di voler venire piu volentieri à Genova che andane a Nizza di
Provenza dove il duca di Savoia à fatto Porto Franco è promette
cose assai alli Armeni essendone venuto qua li Capitoli stampati
e con tale occasione questi mercadanti Armeni vorriano pregare
la Ser^{ma} Rep^{ca} di concederle un prottore come si costumava
anticamente che servira in occasione di lite levare il Fastidio
alla Rep^{ca} e sarebbe di loro contento il senatore signor Nicolo
Scaglia quale hanno trovato-assai prontro in spedire la causa
delli poveri Armeni, io come indegno servo del' signore è par-
tiale de Armeni rendo alla Rep^{ca} Ser^{ma} infinite gratie della buona
Giustitia che hanno fatto alli Armeni e gli [Ջենովային] prometto
de hauerne sempre memoria nelli miei divini officij et à tutta la
Ser^{ma} Rep^{ca} faccio humile Riverenza dalla città di Spaan metro-
poli della Persia li 26 maggio 1652.

Di vostra Rep^{ca} Ser^{ma} Humile servo del sig^{re} fra Gregorio
Evgenio Romano di San Fran^{co}.

62v//D 1653 à 26 marzo letta al Ser^{mo} Senato

Archivio di Stato di Genova, f. 2798 A. S., «Persia», p. 62-63?

Պայծառութեամբ իշխան և տեր

Եւ՝ տիրող անարժան ժողովուրդ և որդիներ սուրբ Պարսկաստանի, ազգով հռոմեացի և Պարսկաստանի թագավորի մայրաքաղաք Սպահան քաղաքում քսան տարի բնակվող և թարգմանիչ եմ իտալերենի և լատինական լեզուներով և բարեհաճ է իմ կրոնին, որ այստեղ բարգաւաճում է:

Եւ հրավիրվեցի Վերին Հայաստանի ղեկավար Սաֆրազ իշխանի կողմից, որ ապրում է թագավորի մոտ, որից շատ հարգված է, և է նրա մերձավորը: Ինչ հրամայել է դրել մեկ նամակ շնորհակալություն հայանելու Վսեմափայլ Հանրապետությանը՝ հայերին անհաղաղ արդարություն և հովանավորություն ցուցաբերելու համար՝ վերադարձնելով մետաքսի տասնչորս կապոցները, որոնք պատկանում էին վերոհիշյալ հայերին: Հիշյալ իշխան Սաֆրազը անմիջապես գնաց թագավորի մոտ հաղորդելու ըստ լազարից ստացած նամակի (ապրանքները) ազատելու և վճարելու մասին, որի պատճառով թագավորը շատ ուրախացավ և առավել եւս, որովհետեւ Պարսկաստանում խեղճ հայերը ոչնչի չեն հասնում:

Եւ Ձեր պայծառութեամբ Հանրապետությունը թող համոզված լինի, որ եթե Ջենովայի վաճառականներն ու ուխտավորները գան այս թագավորություն, պատրաստակամությամբ պիտի ընդունվեն: Եւ այս հայ վաճառականները ասում են, որ ավելի սիրով ուղղում են դնալ Ջենովա, քան Պրովանսի նիցցա, որտեղ Սավոյայի դուքսը ազատ նավահանգիստ (Պորտո Ֆրանկա) է դարձրել և շատ խոստումներ է տալիս հայերին: (Եւ դիտեմ) քանի որ այստեղ եկել են տպագրված հոգվածներ և այս առիթով հայ վաճառականները կըցանկանային աղաչել Պայծառութեամբ Հանրապետությանը տալ հովանավոր, ինչպես սովորություն էր անցյալում, որ կծառայի վեճերի դեպքում շահահաստացնել Հանրապետությանը: Եւ այս բանի համար շատ հարմար է նրանց սենատոր նիկոլո Սկալիան, որին շատ պատրաստակամ են գտել խեղճ հայերի խնդիրը լուծելու ժամանակ: Եւ իբրեւ տիրող անարժան ժողովուրդ և կողմնակից հայերի, անշահի շնորհակալություն եմ հայտնում Պայծառութեամբ Հանրապետությանը հայերի նկատմամբ արդարության համար և խոստանում եմ,

որ միշտ կհիշեմ իմ ժամերգության ժամանակ: Եվ Պայծառափայլ
Հանրապետությանը խոնարհվում եմ Պարսկաստանի մայրաքաղաք
Սպահանից 26 մայիսի 1652 թ.:

Զեք Պայծառափայլ Հանրապետության տիրոջ խոնարհ ծառա
Քրա Գրեգորիո Եվգենիո Ռոմանո Ս. Ֆրանչեսկոյի:
Ընթերցվել է սենատում 26 մարտի 1653 թ.:

Բ

Serenissimo Principe

Lanno passato fui auisato che delle sete prese alli nostri Armeni sopra la nave Lavro dalli pirati francesi ne erano capitate quattordecì Balle in cotesta città di Genova è che da Lazaro e altri Armeni furno impedita e sequestrate con speranza che la Rep^{ca} le Farebbe consignare alli poveri Armeni è che un Senatore nominato sig^r Nicolo Scaglia era commissario deputato ne parlai subito al nostro Rè quale resto assai contento la settimana passata sono venuti da Livorno altri Armeni mi hanno portato lettere di Lazaro con nuova che vostra Ser^{ma} Rep^{ca} ha liberato le sete alli poveri Armeni con farle pagare li danari a chi partenevano, andai subito dal Rè le portai la nova che fu di molto suo gusto per vedere che Ser^{ma} Rep^{ca} fa protectione alli poveri Armeni. da che io à nome di tutti le rendogratie è sa capitasse in questo Regno Genovesi il nostro Rè la fara provare assai Cortesie e con questa occasione voglio suplicare vostra Ser^{ma} Rep^{ca} che vogli dicciarare un protettore per la natione Armena come era costume per il passato per che alle volte occorendo alcuna differenza fra mercadanti leva fastidio alla Rep^{ca} è mi scrivano che sarebbe di contento il detto sig^r senatore Nicolo Scaglia.

Li altri nostri Armeni che sono alla corte di Francia non trovano Giustittiae scrivano che il Rè è mandato via. Suplico vostra Ser^{ma} Rep^{ca} di Honorarmi de suoi comandamenti e le faccio Riverenza dalla città di Spaan li 25 del' mese di maggio 1652.

Di Vostra Ser^{ma} Rep^{ca} servitore Div^{mo} Saffrazio.

Ի նուստ Սաֆրազէն (կլոր կնիք, գիրն անընթեռնելի)

Archivio di Stato di Genova, f. 2798 A. S., «Persia», p. 61.

Թարգմանություն

Պայծառափայլ իշխան

Անդյալ տարի ինձ լուր տրվեց, որ այն մետաքսից, որ Ֆրանսիայի ծովահենները հափշտակել էին հայերի կաուրո նավից, 14

կապուց, պատահական ձևով ընկել են Զենովա քաղաք: Եվ Ղազարից
և ուրիշ հայերից խլվեցին և բռնագրավվեցին, հուսով, որ Հանրա-
պետությունը հրաման կտար վերագործնելու խեղճ հայերին: Եվ
դարձյալ լուր եկավ, որ մեկ սենատոր, որի անունը պարոն Նիկոլո
Սկալիա էր, իրավասու էր բոլոր այս բաներին, տեղեկանալով, ան-
միջապես խոսեցի մեր թագավորի հետ, որ շատ ուրախացավ:

Անցյալ շաբաթ Լիվորնոյից հասան ուրիշ հայեր և բերեցին ինձ
Ղաղարի նամակները՝ լուր բերելով ինձ, որ Ձեր Պայծառափայլ
Հանրապետությունը աղատել է խեղճ հայերի մետաքսը՝ վճարել տա-
լով գրամը նրանց, որոնց մետաքսը պատկանում էր:

Դարձյալ գնացի թագավորի մոտ և տեղեկացրի, որ շատ ուրա-
խացավ, տեսնելով, որ Պայծառափայլ Հանրապետությունը պաշտ-
ոյանում է խեղճ հայերին, հետևաբար ես բոլորի կողմից շնորհա-
կալություններ եմ հայտնում՝ եթե ջենովացիներ գան այս թագա-
վորություն, մեր թագավորը ցույց պիտի տա մեծ պատրաստակա-
մություն և այս առիթով ես ուզում եմ խնդրել Ձեր Պայծառափայլ
Հանրապետությանը, որ վճռի որոշելու մի հովանավոր հայ ազգի
համար, ինչպես սովորություն էր անցյալում, որպեսզի վաճառա-
կանների միջև վեճեր լինելու դեպքում՝ շանհանգստացնեն Հանրա-
պետությանը: Եվ ինձ գրում են, որ սրանից ուրախ կլինեք (և կը-
ցանկանար այն) ստանձնել հիշյալ պարոն սենատոր Նիկոլո Սկա-
լիան:

Մեր մյուս հայերը, որոնք Ֆրանսիայում են, արդարություն չեն
գտնում և գրում են, որ թագավորին դուրս են հանել:

Աղաչում եմ Ձեր Հանրապետությանը, որ պատիվ անի ինձ
հրամայելու խորին խոնարհությամբ Սպահան քաղաքից 1652 թ.
մայիսի 25-ին

Ձեր Պայծառափայլ Հանրապետության
նվիրյալ ծառայ Սաֆրազ

PAVEL CHOBANIAN

FROM THE HISTORY OF ARMENIAN-GENOVESE
RELATIONS (NEW DOCUMENTS)

The published letters are written in Italian and were send
in 1652 from Isfahan to the Republic of Genoa. One is written by
Khodja Sarfraz, the another is a covering letter by the interpre-

ter Fra Gregorio Eugenio Romano, from Isfahan. Both dealt with the same problem—the capture of the cargo from Armenian ship by French pirates in the Mediterranean Sea. According to the letter, later a part of the cargo was discovered and returned to Armenian merchants by the government of Genova. Khodja Sarfraz expresses his gratitude to the government of Genoa, saying that the Persian Shah is also happy for the return of the cargo.

Probably, the merchants under question—owners of the ship, were from Nor Djughā.

archives at the Museum of Art and Literature in Yerevan, a Tur-the margins by Krikor Zohrab, a remark at the end, and his sig-

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Տ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

¹ «Պատմութիւն Նոր Զուլայու, որ յԱսպահան», աշխատասիրեալ ի Յարութիւնէ Տէր-Յովհաննանց, Կ. առաջիկ, Նոր Զուլա, 1880, էջ 88:

² Հմմտ. Հ. Քիրտանե, Զուլայեցի խոջա Նազար և իր ընտանիք, Բոստոն, 1943, Ե. Լ. Խաչիկյան, Նոր Զուլայի հայ վաճառականութիւնը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ 17—18-րդ դարերում, Երևան, 1988, էջ 29—30: Տապանագրում որպէս մահվան թվական նշված է Ռիմ, որը Հ. Քյուրտյանի արդարացի սրբագրմամբ պետք է լինի Ռիմ: Տե՛ս Հ. Քյուրտյան, Զուլայեցի խոջայ Սաֆար ու խոջայ Նազար և իրենց դերդաստանը, «Բազմավեպ», 1976, էջ 384:

³ Խոջա Նազարի և նրա գերդաստանի մասին տե՛ս Հաւուրյուն Տեր-Հովհաննյանց, նշվ. աշխ., էջ 88—93: Հ. Քյուրտյան, Զուլայեցի խոջայ Սաֆար ու խոջայ Նազար և իրենց դերդաստանը, «Բազմավեպ», 1975, էջ 379—396, 1976, էջ 375—395 (շարունակելի):

⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժէ դար, Կ. Բ. կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Ֆովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 819: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժէ դար, Կ. Գ. կազմեց՝ Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 9, 41, 63, 64:

⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժէ դար, Կ. Գ. կազմեց՝ Վազգեն Հակոբյան, էջ 820, 927:

⁶ Աշխատանքը կատարվել է ԻնՏԱՍ ձրագրի շրջանակում:

⁷ Ю. Г. Барсегов, Дело королевского пирата Кыдда (Из истории борьбы армянского купечества против пиратства), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, № 3, էջ 189: Հմմտ. Վահան Բալթուրյան, Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը 17-րդ դարում, Քեհրան, 1996, էջ 100—101:

⁸ Ch. D. Tékélan, Marseille. La Provanse et les Arménien, Marseille, 1929, p. 17—18. Հմմտ. Վ. Բալթուրյան, նշվ. աշխ., էջ 118: